

О.П. Моця *

РОБОТА П.П. ТОЛОЧКА «ВІД РУСІ ДО УКРАЇНИ» І АРХЕОЛОГІЧНІ РЕАЛІЇ

Розглядаються основні етапи історичного поступу предків сучасних українців в середньовічний період вітчизняної історії через їх найменування, починаючи з часів існування держави «Київська Русь» і до козацького утворення «Військо Запорозьке». Самоназви, охарактеризовані П.П. Толочком в даній праці, співставляються із рівнем розвитку матеріальної культури автохтонів епохи Середньовіччя.

Ключові слова: Русь, Мала Русь, Україна, Золота Орда, Велике князівство Литовське, Річ Посполита, Османська Порта, археологічні пам'ятки.

Питання етнічної історії сучасних українців продовжують являтися цікавою і вельми актуальною темою сучасних досліджень. Але, на жаль, іноді приводять окремих авторів до не досить обґрунтованих із наукового боку, або ж навіть фантастичних гіпотез. Та це піддається цілком логічному поясненню: «Надзвичайна складність етногенезу на нашій території виключає можливість пошуку єдиного народу — предка для сучасних українців. Ми не можемо вибирати в давній історії, що є кращого, й оголошувати своїм, а на решту явищ не звертати уваги або великодушно уступати іншим народам. Все, що відбувалося в межах України впродовж тисячоліть, є «наше», і, так чи інакше, генетично успадковане українським народом. При усіх міграціях і навіть військових катаклізмах не зафіксовано жодного факту повної зміни етносів на території майбутньої України. Якась частина населення завжди лишалась жити на своїх предковичих місцях і саме вона, хай і в зміненому етнічному вигляді, була гарантом збереження історичної пам'яті, культурного і життєдіяльного генофонду регіону. Так, упродовж тисячоліть різноетнічні давні народи, зливаючись і розпадаючись, поступово витворювали сучасну етнокультурну карту Східної Європи, в тому числі й України» (Толочко 2000, с. 5).

У цьому відношенні середньовічні часи стали одним із історичних періодів, коли нове слов'янське утворення вийшло на історичну арену, повноцінно заявило про себе вже у середині I тис. н. е., а потім почало ділитися на окремі гілки й розвиватися за власними «програмами». У Східній Європі із венедсько-склавінсько-антської єдності далі виділилися поляни, древляни, сіверяни та інші угруповання, які в кінці того ж тисячоліття утворили Київську Русь, населену автохтонами під назвою «руси» та деякими іншими етнічними групами. Але деталі їхнього розвитку, як і їх нащадків, й нині викликають певні суперечки, котрі необхідно розглядати виключно із наукового боку, а не під впливом політичної кон'юнктури (навіть із цілком патріотичних причин). Однією з таких робіт стала праця П.П. Толочка «Від Русі до України», у котрій він цілком обґрунтовано викладає своє бачення цього динамічного процесу від часів функціонування державних структур Русі, а вірніше Руської землі, й до Української козацької держави (Толочко 1997, с. 15—32).

Та викладені ним факти писемних джерел бажано співставити з археологічними реаліями. Це цілком логічно: матеріальна основа кожної спільноти повинна у цілому співпадати із її ідеологічною надбудовою, і зокрема з етнічним розвитком, котрий, зокрема, знаходить відображення в самоназві конкретного народу. Звичайно, поняття «у цілому» не тотожне розумінню «повному». Зокрема це можливо продемонструвати на прикладі того, що поховальний обряд відображав у давнину реальне життя із запізненням на два—три покоління (Ляпушкин 1968, с. 163). Але, в першу чергу, нас будуть цікавити «реперні категорії» тогочасної матеріальної культури, котрі й характеризують кожен із періодів розглянутої середньовічної доби вітчизняної історії.

Спочатку коротко зупинимось на найбільш досліджених часах існування першої держави східних слов'ян, котрі вже традиційно іменуються Київською Руссю — період з кінця IX до 40-х років XIII ст. н. е. Але це кабінетна науко-

* **МОЦЯ** Олександр Петрович — член-кореспондент НАН України, професор, завідувач відділу давньоруської і середньовічної археології Інституту археології НАНУ, oldrus@ukr.net

ва назва: сучасники називали дане утворення «Русь» або «Руська земля». Політична форма держави — ранньофеодальна монархія на першому етапі (до 30-х років XII ст.) та федерація відносно незалежних земель-князівств на чолі з Києвом — на другому (до 40-х років XIII ст.).

За свідченнями давньоруських літописців XII—XIII ст. поняття Русі або Руської землі виступає у двох значеннях. Перше — широке — стосується усього державного простору, а друге — вузьке — позначало лише південну частину східнослов'янських земель, тобто Київщину, Чернігівщину та Переяславщину. Практично усі пізні літописні повідомлення локалізують Русь у вузькому значенні цього терміну в районі Середнього Подніпров'я: між басейнами Десни на північному сході, Сейму та Сули на сході, Росі й Тясмину на півдні, Горині — на заході. Це саме ті землі, де колись мешкали племена полян, сіверян і древлян, котрі й складали етнополітичне ядро ранньодержавного утворення «Русь». Провідна роль у ньому належала першим, що літописець визнав за потрібне підкреслити спеціально: «*поляни, які нині звуться Руссю*», — свідчить «Повість минулих літ».

Сама ж назва «Русь», незалежно від її походження, за періоду східнослов'янської етнополітичної та культурної консолідації була тожодною назві «слов'яни». «*А слов'янський народ і руський єдиний*», — зазначав літописець. Уже в першій половині X ст., як свідчать угоди Русі з тією ж Візантією, існували цілком усталені поняття «Русь», «Руська земля», «руські гради», «рід руський», «русин» тощо.

Протягом X—XII ст. на політичній карті Русі утворилося близько півтора десятка великих земель-князівств, із яких п'ять — Київська, Чернігово-Сіверська, Переяславська, Володимир-Волинська та Галицька — розміщувалися в основному в межах сучасної України. Але повнокровний, хоча й діалектично суперечливий, розвиток Русі був перерваний монголо-татарами у 1237—1241 рр. Вони пройшли вогнем і мечем по давньоруських територіях, зруйнували багато міст і сіл, знищили величезні матеріальні й духовні цінності. Значну частину населення було виведено в неволю. Особливо постраждали від завойовників Київ і Південна Русь — давнє ядро східнослов'янської державності (Толочко 1997, с. 15—22).

Як вже відзначалося вище, даний період східнослов'янської історії у порівнянні з іншими досліджений достатньо ґрунтовно, хоча існують і деякі маловивчені питання. Тут лише

коротко слід зупинитися на його загальній характеристиці, котра зокрема представлена на сторінках фундаментальної колективної монографії, головним редактором та автором кількох розділів якої являється сам Петро Петрович (Давня історія України, 2000). Без жодного сумніву, зміни в східнослов'янському середовищі кінця I — перших століть II тис. н. е. носили глобальний характер — адже якраз тоді відбувався перехід від первіснообщинного ладу до епохи цивілізації. І з цього рівня розвитку суспільства предки сучасних українців вже ніколи не сходили.

Характеристику матеріальної культури розглянутої доби слід розпочинати із міста, котре являло собою найважливішу структуру державності, а на перших порах, по суті, рівну їй. Адже існує достатньо підстав стверджувати, що головною містотворчою силою на початковому етапі давньоруської історії була якраз політична влада. Молода східнослов'янська знать, як тільки усвідомила своє особливе становище в суспільстві, розпочала будівництво для себе замків-фортець, котрі порівняно швидко ставали дитинцями ранньофеодальних міст. Обов'язковими складовими урбаністичних центрів являлися й ремісничі посади (у більшості випадків також укріплені) та «міста мертвих» — некрополі, де ховали померлих, а у могили багаті родичі покладали коштовні речі та зброю (так звані дружинні кургани). Під міськими стінами відбувалася концентрація ремесла і торгівлі, у межах укріплень формувалася військова дружина, необхідна для відбиття зовнішньої загрози й реалізації претензій правлячої верхівки на внутрішнє панування. Бурхливий розвиток міських форм життя став закономірним наслідком поглиблення процесів феодалізації країни.

Становлення урбаністичних форм життя на Русі не відбувалося за єдиною соціологічною схемою. Процеси ці були багатоманітними й різновекторними. Умовно можна виокремити три основні шляхи містоутворення: торговельно-ремісничий, общинно-феодальний і державний. Визначилися вони приблизно в один час, але зумовлювалися різними умовами розвитку й зіграли неодинакову роль у соціально-економічній історії давньоруського міста. Перший шлях виявився фактично-тупиковим, оскільки зумовлювався не стільки внутрішніми, скільки зовнішніми причинами. Торговельно-ремісничі центри занепали й припинили своє існування наприкінці X — на початку XI ст. у зв'язку із припиненням функціонування

транс'європейської торговельно-економічної спільноти. Два інші вищенаведені шляхи являли собою природну еволюцію нових соціальних форм життя, зумовлену потребами розвитку самого місцевого суспільства.

За розмірами, а отже, і за кількістю населення давньоруські міста можна розділити на чотири групи. Серед першої із них, звичайно, виділяється Київ (360—380 га). До другої слід відносити Новгород-Сіверський (30 га) та інші населені пункти площею від 10 до 50 га; до третьої ті, де укріплена площа дорівнювала 2,5—10 га; а до четвертої — дрібні містечка площею від 1,0 до 2,5 га. Більшість міст основою свого економічного розвитку мали сільськогосподарське виробництво, ремесло і торгівлю. Аграрно-феодальні міста були у всіх давньоруських землях, але найбільше їх знаходилося у лісостеповій смузі, що мала родючі землі й порівняно високу густоту населення. В цілому ж міста розглянутого європейського регіону являли собою соціально-економічні, політичні й культурні центри, де зосереджувались вищі матеріальні й духовні надбання автохтонів. Впродовж усієї своєї історії вони найтісніше були пов'язані із сільськогосподарським виробництвом, котре забезпечувало їх поступальний розвиток, являлися осередками ремесла і торгівлі, державної влади й управління.

Більш низький рівень в градації населених пунктів займали феодальні двори-замки, котрі, як правило, будувалися у густозаселених місцях, мали потужні укріплення й призначалися для захисту майна та особи господаря від нападу як зовнішніх ворогів, так і внутрішніх феодалів-суперників. Площа таких замків порівняно невелика (до 1,0 га), а їх внутрішнє планування зумовлювалося потребами феодального двору. Частина будівель становила єдиний комплекс житлових, господарських і оборонних споруд. Вони розташовувалися по периметру валу й органічно з'єднувалися із фортечними стінами. Прикладом такого замку може бути городище Княжа гора біля Канева площею 0,25 га. На ньому виявлені рештки 22 жител і господарських споруд, велика кількість предметів (знаряддя праці, зброя, ювелірні вироби). Особливо слід звернути увагу на 12 скарбів дорогоцінних прикрас. Вірогідно, тут розміщувався князівський замок, котрий був знищений в часи Батия.

Близькими за розмірами являлися оборонні фортеці на державному порубіжжі. Але зовсім оригінальним у цьому відношенні виявилася система так званих Змієвих валів, що

складалася із 23 поздовжніх валів, об'єднаних у 9 оборонних ліній. Їх особливостями стали: фронтальна спрямованість у бік степового кочівницького ворожого півдня, велика протяжність (950 км), ешелування вглиб, обладнання із застосуванням двох типів дерев'яних конструкцій (зрубної та перекладної). У всіх цих спорудах відчувається єдине військово-інженерне втілення загальної стратегії.

Але основною частиною поселень являлися неукріплені селища, де й проживала основна більшість тогочасного люду. Основним типом, за топографічним розміщенням, являвся прирічковий, характерний як для лісової, так і для лісостепової смуг. До нього ж примикає і мисовий тип, коли топографія поселення пристосовувалася до особливостей місцевості.

У безпосередньому взаємозв'язку із розвитком планувальної структури здійснювався й соціально-історичний розвиток давньоруського села: уже в X—XI ст. відбувається формування дворів, що набуває поширення у XII ст. на усій території Південної Русі. Але разом із збільшенням площі садиб зменшується їх чисельність і формується тип малодвірних поселень. Одні із найранішніх сільських садиб-дворів відкрито на селищі «Криниці» на Чернігівщині. За різноманітним виявленням під час розкопок матеріалом і його слід відносити до князівських поселень.

Якісний прорив у давньоруський час відбувся і на рівні промислового виробництва. Провідною галуззю ремесла являлася чорна металургія, котра разом із землеробством становила основу економічного розвитку країни. Залізо, як і раніше, добувалося із болотних руд, на котрі була багата територія Київської Русі. Плавилася воно у сиродутних горнах, залишки котрих виявлені в багатьох тогочасних населених пунктах та за їх межами.

Асортимент виробів із заліза включав близько 150 назв, у тому числі 22 знаряддя праці, 46 ремісничих інструментів, 16 видів зброї, 37 предметів домашнього начиння, 10 наборів кінської зброї й спорядження вершника, 19 прикрас. Неабиякою досконалістю відзначається ковальський інструментарій: наковальні, молотки, кліщі, зубила, пробійники. За формою і функціональним призначенням вони не поступалися аналогічним інструментам більш пізніших часів. Ковалі володіли різноманітними прийомами обробки заліза: куванням, зварюванням, цементацією, обточуванням, інкрустацією кольоровими металами, поліруванням. У ряді категорій ковальських виробів

висока якість металу доповнювалася функціональною досконалістю форм, а також художнім спорядженням. Насамперед, це стосується давньоруських мечів, які відрізнялися особливими характеристиками. Взагалі ж, зброярство завжди було «у перших рядах» промислового прогресу, а тому предмети військової справи й надалі можуть бути використані зокрема у якості хронологічних індикаторів.

Давньоруське слово «кузнец» означало також і ремісника, який працював із кольоровими металами. Ковалі золота, срібла, міді досягли високої майстерності і володіли всіма видами обробки, відомими у середньовічні часи: литвом, волочінням дроту, сканню і філігранню, зерню, емаллю, технікою свинцевих і олов'яних відливок. Високою технологічною досконалістю відзначаються перегородчасті емалі. А мистецтво черні було відоме уже в X ст. Слід також відзначити, що галуззю, тісно пов'язаною з виробництвом емалей, являлося склоробство. Та наймасовішу продукцію поставляло на ринок гончарне виробництво. Це були горщики, глечики, корчаги, амфорки київського типу, голосники, світильники, підсвічники, керамічні плитки, іграшки тощо. Період Київської Русі — це час, коли ліпна кераміка назавжди вийшла із використання у східнослов'янському середовищі. Окрім того на рубежі X—XI ст. розпочалося виробництво полив'яної кераміки. Розвивалися й інші ремесла (обробітка кістки, дерева, каміння та інші).

Пов'язаними із власне археологічними реаліями являються знахідки, котрі свідчать про розвиток торгівлі та грошовий обіг у розглянутий час. Зокрема із розвитком економічної бази у місцевому середовищі товарний обмін все більше набуває ознак з початками «ринкових» товарно-грошових відносин. А функціонування грошової системи великою мірою проявилася під час обігу арабських монет, головним чином срібних дирхемів, котрі у VIII—IX — на початку XI ст. правили за світову «валюту». А з 70-х рр. IX ст. до цих операцій «підключається» й карб Візантійської імперії (далі — й інші європейські монети).

Не слід забувати і про пам'ятки архітектури, котрі, в першу чергу, створювалися із дерева — укріплення міст і замків, житлові та господарчі споруди. Та думка про те, що кам'яне будівництво на Русі виникло лише з прийняттям християнства, нині заперечується не лише літописним повідомленням 945 р.: «над горою двор теремный бе бо ту терем камен», але й останніми дослідженнями споруд, розкопаними на

київському дитинці та в інших населених пунктах Вони виявлені та досліджені якраз вітчизняними археологами за участі іноземних колег.

Але у 40-х роках XIII ст. давньоруська цивілізація зазнала краху внаслідок навали орд хана Батия і предки сучасних українців вступили в нову фазу свого розвитку. Безпосередньо після цього, незважаючи на формальне визнання Золотою Ордою великокнязівського статусу Києва, він як єдиний політичний центр для усіх давньоруських земель все ж перестав існувати. На півдні Русі визначилися три адміністративно-політичні утворення, котрі опинилися під протекторатом монгольських ханів — Київське, Чернігово-Сіверське та Галицько-Волинське князівства. Особливо міцним являлося останнє із названих, котре відіграло визначну роль у боротьбі із завойовниками. Воно, на думку М. Грушевського, на ціле століття продовжило існування незалежної руської державності. На чолі його перебував визначний політичний і державний діяч руського середньовіччя князь Данило Галицький, який володів не лише західноруськими землями, але й самим Києвом.

Тоді й з'явилася назва «Мала Русь», навколо значення котрої і нині існують певні суперечності. Частиною науковців-непрофесіоналів з даної тематики, а особливо краєзнавців та представників широкого загалу, слова «Мала Росія» і «малорос» розглядаються як щось менш вартісне порівняно із «Великоросією» та «великоросом», як таке, що принижує національну гідність сучасних українців.

Але ж термін «Мала Русь», або за грецькою транскрипцією — «Мала Росія», етимологічно пов'язаний не з розмірами країни, а з її територіальною основою. Він рівнозначний терміну візантійського імператора Константина Багрянородного «Внутрішня Русь». Така географічна орієнтація має глибокі античні корені і є характерною не лише для східних слов'ян. Той самий Багрянородний у трактаті «Про управління державою» ще в середині X ст. говорить про «Внутрішню Персію», «Малу Іспанію». Широковідомими є також назви «Мала Греція», «Мала Польща», «Внутрішня Франція», що у всіх випадках означала корінну етнічну територію країни, тобто її центральну зону. Сама назва «Мала Русь», як і «Велика Русь» з'явилася ще на початку XIV ст. Обидві вживалися греками. Вони згадуються у грамоті Цареградського патріархату 1303 р., за якою утворювалася окрема Галицька православна митрополія, а також у імператорській буллі

Іоанна VI Катакузена від 1347 р., якою вище-названа митрополія була скасована.

Взагалі ж становище Південної Русі у розглянуті століття було дуже складним, оскільки вона опинилася у сфері інтересів трьох могутніх на той час країн — Золотої Орди, Великого князівства Литовського та Польщі. Звичайно, боротьба на три фронти не могла бути успішною. Але серед різних «зол» литовське було найбільш «м'яким» — адже населення країни на 90 % було руським (тобто слов'янським). Литовський великокняжий уряд надав підкореним землям порівняно широку автономію і при цьому проголосив ліберальне політичне кредо: *«Ми старовини не руйнуємо, а нового не впроваджуємо»*.

Але термін «Русь» ще тривалий час продовжує широко використовуватися у різних документах не на рівні звичної історичної рефлексії, а як назва конкретної країни. Лише після переяславського акту 1654 р. у документах та на сторінках історичних творів назва «Мала Русь» набуває значного поширення. Поступово такий термін зі сфери літературно-духовної перейшов у державно-політичну. Він фігурує у гетьманських універсалах та листах, а також у звітах московських послів про переговори із Богданом Хмельницьким та його оточенням. Тож сукупність наявних свідчень вказує на те, що розглянута назва була місцевого південно-руського походження. Вона сформувалася поступово протягом XIV—XVII ст. і спочатку стосувалася Галицько-Волинського князівства, а пізніше поширилася на всю Південну Русь.

Особлива роль у цьому «термінологічному» процесі належала якраз великому гетьману Богдану, котрий змусив ввести «малоросійську деталь» до царської титулатури: це було рівнозначним юридичному визнанню факту існування його держави, нехай і під зверхністю нового володаря (Толочко 1997, с. 22—28).

Складна історична ситуація знайшла своє відображення і у археологічних реаліях, хоча у цілому вдається прослідкувати й загальний прогрес у розвитку матеріальної культури (Кирпичников 1976, с. 104; Беляева 1982, с. 106—109; Єльніков 2011, с. 12—29; Івакін 1996, с. 132—137). Але загальної фундаментальної праці з даного питання до цих пір ще не написано.

Звертаючись до золотоординських старожитностей слід відзначити, що у цьому об'єднанні поєднувалися два різні культурні й господарчі світи: степовий кочівників-скотарів й осілий володарів сільськогосподарських земель із їх містами. Вони мало були

пов'язані економічно — їхній зв'язок тримався лише силою деспотичної влади ханів. Кочова ординська знать, ставши панівним прошарком суспільства у поліетнічній державі, зазвичай звільнялася від безпосереднього управління завойованими територіями, залишаючи там старий бюрократичний апарат. Внаслідок цього та враховуючи відставання завойовників у соціально-економічному розвитку від осілих народів, монголи не могли порушити їхній економічний фундамент, а лише намагалися пристосувати його до своїх потреб.

На сучасних українських теренах вчорашні номади все ж поступово осідали на землю, про що зокрема свідчать поховальні пам'ятки в межах сучасної Полтавської обл. Так, у гірлі Ворскли, в урочищі Мечеть, було досліджено фундаменти двох центричних купольних гробниць як і рештки ще двох мавзолеїв. Ще одне досить цікаве поховання дівчинки-кочівниці недавно знайдено біля с. Волошино у більш ранньому кургані із залишками супроводжувачого інвентарю та деталями одягу (типу скіфського чи інших кочових народів Степу). Тож можна стверджувати, що за часів Золотої Орди відбулися певні зміни у побутовій культурі українського автохтонного населення (склад страв, предмети побуту, художня творчість, будівництво тощо).

А на Дніпровському Правобережжі нині відомі аналогії так званих степових міст, котрі не мали укріплень. Найбільш північне із них досліджується на Кіровоградщині біля с. Торговиця. На території пам'ятки на березі р. Синюха відкрито ґрунтовий могильник, де серед речей трапляються предмети культового призначення, що вказують на християнське віросповідання їхніх власників. Знайдено залишки «монетного двору», керамічний водогін, опалювальні пристрої-тандири, котрі використовувалися як побутові печі. Найбільш значне у пониззі Дніпра місто — «Орду», відоміше в літературі як Кучугурське городище, знаходиться в урочищі Великі Кучугури в кількох десятках кілометрів від Запоріжжя. На площі в 10 га розкопано мечеть з мінаретом, лазню, багатокімнатний будинок та інші споруди, залишки керамічного водогону. В центрі міста розміщувалися великі цегляні будівлі, котрі належали заможній частині городян; у східній — легкі глинобитні споруди — житла і майстерні менш забезпечених верств населення. Місто являлося столицею Мамаєвої Орди, де карбувалася власна монета. Воно відігравало значну роль у міжнародній транзитній торгівлі — однієї із характерних ознак економіки в імперії Чингісхана та його нащадків.

Говорячи ж про рівень розвитку матеріальної культури землеробів-автохтонів у післямонгольські часи слід відзначити її спадковість у відношенні до давньоруських часів. Тобто, на південноруських землях продовжували проживати нащадки русів, і ніякої зміни населення не відбулося, хоча, звичайно, мікроміграції відбувалися. Це проявилось у топографії та плануванні поселень, конструкції жител й речовому матеріалі. Багато із характеристик попередніх знарядь не змінилося, а розвиток інших «витікав» із давньоруських форм. У той же час візмичаються нові прогресивні зрушення: подальше збільшення долі наземного домобудівництва, покращення сільськогосподарських знарядь, і у першу чергу орних, як і передових видів озброєння. У відношенні останніх слід говорити про заміну лука на арбалет, районованому використанні меча (на півночі) та шаблі (на півдні), використанні катапульта, а потім і гармат, шпор із коліщатками (замість гострого шипа), поступовому кам'яному будівництву оборонних споруд (особливо на османському та польському прикордонні).

Під час порівняння окремих сторін розвитку матеріальної культури Південної Русі з іншими східнослов'янськими землями відзначаються деякі відмінності у житловому будівництві й внутрішньому плануванні, типах знарядь і кераміці. Спостерігається асинхронність появи й використання речей у тих чи інших регіонах. Це пояснюється конкретними особливостями у економіці, різницею фізико-географічного плану, історичним підґрунтям формування та розвитку кожного окремого ареалу східнослов'янського розселення, іншими локальними причинами.

Конкретним прикладом розвитку населених пунктів у ці непрості часи може бути Київ — давня столиця східнослов'янської держави, котра суттєво постраждала у часи навали орд Батия. Та місто і у XIII—XVI ст., після його розорення у 1240 р., продовжувало своє існування і ніякої перерви у його побуті чи зміні населення не відбулося. Хоча саме життя стало менш інтенсивним й відповідало новій ролі Києва у новій реальності. Археологічні дослідження довели, що історичне життя продовжувалося в межах усіх складових даного урбаністичного центру: Верхній Київ, Поділ, Замкова гора, Дорогожичі, Клов, Угорське, Печерський монастир, Видубичі. Не виявлено поки матеріалів XIV—XV ст. на території Копирева кінця (Кудрявця), Шекавиці, Лисої гори, але археологічно вони вивчені ще недостатньо.

Головне ядро міста — Гора і Поділ — знаходилося переважно у старих, традиційних межах: Золота і Лядська брами на Горі та р. Почайна на Подолі. Міським дитинцем стала Замкова гора, де у другій половині XIV ст. було зведено потужний для свого часу дерево-земляний замок. Основна маса населення зосереджувалася на Подолі на березі Дніпра. Тут же знаходився магістрат, соборна церква, головний торг. Чисельність мешканців різко зменшилася і навряд чи перевищувала 10 тисяч у часи максимальних підйомів. Слід навести хоча б один красномовний факт: після 1240 р. збереглося не менше третини відомих споруд кам'яної архітектури попередньої доби. Але й після вказаного трагічного року Київ залишався важливим політичним центром Східної Європи. За традицією він продовжував вважатися столичним містом Русі, символом її могутності і величі. Тут певний час продовжувала знаходитися загальноруська митрополія (до перенесення її на північний схід у Поволжжя). Проте Софійський собор протягом XIV—XV ст. продовжував лишатися другою резиденцією загальноруських митрополитів.

Але поступово стара «руська» термінологія із «малоруською модифікацією» починає використовуватися із новою самоназвою даної території — «українською». Хоча жоден із серйозних істориків не має сумнівів у початковому територіально-географічному характері цієї назви. Зокрема слід вказати на те, що в XII—XIII ст. Русь Україною не називалася. А аналіз контексту статей 1187, 1189 і 1213 рр. Іпатієвського літопису, де зустрічається слово «Україна», переконливо свідчить, що у тих випадках йшлося про окраїнні території Переяславського, Галицького та Волинського князівств. Термін «Україна» у тих повідомленнях вказує не на власну назву якоїсь певної території, а лише на її прикордонний характер. Аналогічне значення це слово мало також у XIII—XVII ст. Назви «Оукраїна», «Країна», «Вкраїна» трапляються в оповідях про західноруські, південноруські, східноруські та інші землі, розташовані на порубіжжі із сусідніми державами (Польщею, Литвою, Росією, Туреччиною, Молдовою).

Тож слід ще раз повторити: численні випадки вищезгаданих назв в актових документах тих часів незаперечно свідчать про їхній географічно орієнтований характер. Незважаючи на те, що у ряді випадків слова ці написано з великої літери, вони не були власними географічними, і тим більше політичними, назвами. Не випадково, майже завжди вони містять у словосполученні

ченні пояснювальні слова: «Литовська Україна», «Смоленська Україна», «Малоросійська Україна», «государеві українські міста» тощо.

Аналіз південноруських літописів, як і актових документів, свідчить про те, що серед численних «оукраїн», котрі з'являлися та зникали відповідно до змін політичної карти Східної Європи XV—XVII ст., одна із них поступово набувала конкретного географічного змісту. Йдеться про землі колишніх Київського, Чернігівського та Переяславського князівств, котрі лежали по обох берегах Дніпра і були окраїною відносно Польщі і Литви, Росії та Степу, де повновласними господарями були Кримський ханат та його покровителька Османська держава.

Термін «Україна» у значенні конкретної землі постійно починає фігурувати у документах часів Богдана Хмельницького, хоча його держава офіційно носила назву «Військо Запорозьке». Та чисельні факти на сторінках тогочасних літописів й актових документів переконливо свідчать, що протягом XVII — початку XVIII ст. відносно нова назва поступово набуває значення конкретного географічного поняття, рівнозначного назвам інших південноруських земель: Волинь, Поділля, Запоріжжя, Червона Русь, Сіверія, Покуття. Доводиться, проте, визнати, що процес цей у XVII—XVIII ст. не мав завершення, а тому назва «Україна» часто супроводжувалася уточнювальними словами: «Малоросійська», «Козакоруська», «Козацька». Переважного поширення даний термін набув тільки у XIX — на початку XX ст. (Толочко 1997, с. 29—32). Але це вже тема іншого самостійного дослідження.

Звертаючись до характеристики матеріальної культури часів Української козацької держави слід констатувати, що у цьому відношенні наробок маємо набагато більше, ніж до післямонгольського та литовсько-польського періодів, про які мова йшла вище. На підтвердження цього, окрім узагальнюючих праць підготовлених на основі писемних джерел, вже маємо і перше окреме археологічне узагальнення (Археологія доби українського козацтва XVI—XVIII ст. 1997).

Звичайно, ознакою козацької епохи являються Січі Низового Дніпра, котрі розміщувалися нижче порогів, і кількість котрих дорівнювала 8. Вони по черзі споруджувалися у різних місцях впродовж другої половини XVI—XVII ст., але першою являлася Хортицька («городок» або замок Д. Вишневецького). В них концентрувалися запорозькі козаки, які захищали українські землі від нападів татар, прово-

дили походи на татарські та турецькі території, під час котрих уславили себе особливо у протистоянні із флотом Османської Порти на Чорному морі та визволенням із полону православних бранців. Головна база козацького флоту розміщувалася на Базавлуцькій Січі Великого Лугу. Але й біля окремих Січей існували пристані.

Кожна із Січей являлася фортецею, оточеною з усіх боків валом, висотою інколи понад 10 м з глибоким ровом перед ним. З боку Дніпра вони, як правило, омивалися його річищами, де стояв їхній флот і приставали купецькі кораблі. Перед валом споруджувалися «вовчі ями». А десь поблизу знаходилися один чи два цвинтарі. За суспільним устроєм Запорозька Січ являлася своєрідною «козацькою республікою», а її Кіш за неписаним статутом був своєрідним лицарським орденом на зразок західноєвропейських. У свою чергу Січ являлася військово-адміністративним центром, своєрідною столицею великого козацького територіально-державного утворення, до складу котрого входили окремі округи, що називалися паланками — невеликі укріплення, де зосереджувалася військово-цивільна адміністрація округи.

Серйозною і повсякденною турботою населення України за козацької доби, як і сусідніх держав, являлася охорона їх південних кордонів від нападів татар і турків. У цій багатовіковій боротьбі головну роль найчастіше відігравала якраз Запорозька Січ — саме вона приймала на себе перші удари під час грабіжницьких навал кримських і ногайських татар. А тому, окрім вищезгаданих центрів — січей та паланок — до системи оборонних ліній входили редути й сторожові вежі. Перші були своєрідними заїзжими дворами із капітальними казармами і стайнями; все дворище обносилось навколо дерев'яним парканом. Редути стояли уздовж кордону на відстані 10, 20, 30 км один від одного. Поблизу цих форпостів споруджувалися дозорні вежі і так звані «фігури», останніх звичайно три. Вишки і фігури виставлялися на підвищеннях, найчастіше, мабуть, на вершинах курганів. Однією із найбільш значних являлася Українська лінія, побудована у 1731—1732 рр. Вона починалася від Дніпра у гирлі р. Орелі й тяглася вздовж правого берега цієї ріки до її верхів'я, а звідти по р. Берека доходила до р. Сіверського Дінця (близько 300 км).

Але основу козацького війська все ж становило так зване реєстрове козацтво, яке проживало в містах та селах, а також у більш мілких населених пунктах, де й мало власну маєтність

і яке було більш організоване ніж запорозька громада й відповідало основам полково-адміністративного устрою тогочасної країни.

У козацькі часи розвивалися різні ремесла, іноді досить характерні лише для даного періоду. Серед них слід назвати таку галузь, як селітроваріння, що було пов'язано із великим попитом на порох для вогнепальної зброї. Взагалі рушниця і пістолети стали відносно новою ознакою — у попередні часи широко використовувалися лише гармати. Із таким виробництвом були пов'язані так звані «майдани» — в першу чергу розкопані для цього стародавні кургани, земляний вміст котрих і являвся основою для виготовлення пороху (77,4 % селітри, 9,6 % сірки і 13 % дерев'яного вугілля). Окрім того, у цей час шабля повністю витіснила із використання стародавній меч. «Візитівками» стали й різноманітні кахлі та люльки (останні були запозичені із східного світу).

Відбулися суттєві зміни і в архітектурі, де провідним мистецько-стильовим напрямом у кінці XVI—XVIII ст., як і у багатьох країнах Європи, стало бароко, характерними ознаками котрого були урочистість, піднесеність, динамізм і мальовничість форм, багатозначна символіка. В Україні цей стиль отримав самобутній національний вияв, відмінний від будівельного мистецтва інших народів. Бароко поширилося передусім у архітектурі культових будівель, воно було притаманне фортифікації й менше зачепило містобудування. Прикладами таких споруд можуть бути Успенський собор і Троїцька надбрамна церква Києво-Печерської лаври, Михайлівський Золотоверхий собор та інші пам'ятки Києва, Борисоглібський собор, Іллінська, П'ятницька й інші церкви Черніго-

ва тощо. Українське образотворче мистецтво XVI—XVIII ст. репрезентовано кількома формами: іконописом, портретним живописом, так званими народними картинами типу «Козак Мамай», гравюрою і графікою.

Підводячи підсумки усьому вищевказаному слід констатувати, що розвиток матеріальної та духовної культури автохтонного населення у давньоруські, золотоординські, литовсько-польські та козацькі часи у цілому проходив в рамках тогочасних цивілізаційних структур в складі самостійних або ж іноземних державних організацій. При цьому зміна у самоназвах вітчизняної спільноти — «Русь», «Мала Русь», «Україна» — певною мірою теж відображала таку еволюцію й кінцеву перемогу останньої із них на внутрішній та міжнародній арені вже на етапі Українського Ренесансу XIX ст. Таку назву маємо і нині, і вірогідно на майбутні віки.

Археологія доби українського козацтва XVI—XVIII ст. Київ: ВІПОД, 1997.

Беляева С.А. Южнорусские земли во второй половине XIII—XIV вв. Киев: Наукова думка, 1982.

Давня історія України. Київ, 2000, т. 3.

Ельніков Михайло. Золотоординські часи на українських землях. *Невідома Україна*. Київ: Наш час, 2008.

Івакін Г.Ю. Історичний розвиток Києва XIII — середини XVI ст. Київ: Наукова думка, 1996.

Кирпичников А.Н. Военное дело на Руси в XIII—XV вв. Ленинград: Наука, 1976.

Ляпушкин И.И. Славяне Восточной Европы накануне образования Древнерусского государства. *Материалы и исследования по археологии СССР*. Ленинград: Наука, 1968, 152.

Толочко П.П. Від Русі до України. Київ: Абрис, 1997.

Толочко П.П. Вступ. *Етнічна історія давньої України*. Київ, 2000, с. 3—5.

Черкас Борис. Степовий щит Литви. Українське військо Гedeминовичів. Київ: Темпора, 2011.

Надійшла 28.11.2018

А.П. Моця

Член-корреспондент НАН України, професор, заведуючий відомом давнерусскою і середньовіковою археологією Інституту археології НАНУ, oldrus@ukr.net

РАБОТА П.П. ТОЛОЧКО «ОТ РУСИ ДО УКРАИНЫ» И АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ РЕАЛИИ

Рассматриваются вопросы смены самоназваний предков современных украинцев в средневековые времена, которые происходили по линии «Русь» — «Малая Русь» — «Украина» и завершились лишь в XIX в. Случилось это, в первую очередь, вследствие активной деятельности представителей отечественной интеллигенции. Начиная со времен правления династии Рюриковичей и до последних гетманов, изменения самоназваний в «украинском направлении» сопровождалось общим прогрессом многих элементов материальной культуры местного населения, в первую очередь в таких ее категориях как ремесленное производство, домостроение, фортификация и военное дело вообще, архитектура. Все это свидетельствует о том, что автохтоны, начиная со времен формирования в их среде цивилизационных начал, с данного пути больше не сворачивали — независимо от того, развивались ли они в пределах собственных государственных структур, или же в составе иностранных держав. Но, несомненно, дальнейшие исследования в данном направлении необходимо продолжать.

Ключевые слова: Русь, Малая Русь, Украина, Золотая Орда, Великое княжество Литовское, Речь Посполита, Османская Порта, археологические памятники.

Oleksandr P. Motsia

Associate Member of the National Academy of Ukraine, Professor, Head of the Ancient Rus and Mediaeval Archaeology Department of the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine, oldrus@ukr.net

P.P. TOLOCHKO'S WORK *FROM RUS TO UKRAINE* AND ARCHAEOLOGICAL REALIA

In his paper, P.P. Tolochko discusses the issues of changing own names of ancestors of modern Ukrainians in the Mediaeval times which followed the line “Rus” — “Minor Rus” — “Ukraine” and finished only in the 19th century. It happened, first of all, as a result of the intellectuals’ activity. Starting from the period of reign of the Rurikids dynasty and till the last Hetmans, changes of self-appellations in the “Ukrainian direction” were followed by a general progress of many elements in local population’s material culture, primarily in such categories as handicraft production, house building, fortification and warfare as a whole, and architecture. All of these testify for the fact that the autochthones, starting from the time when civilization formed in their milieu, never deviated this route again, no matter whether they were developing in their own state structures, or within the foreign states. Nevertheless, undoubtedly, the further research in this direction should be continued.

Key words: Rus, Minor Rus, Ukraine, the Golden Horde, the Grand Duchy of Lithuania, the Polish-Lithuanian Commonwealth, the Ottoman Porte, archaeological sites.

References

- Arkheolohiia doby ukrainskoho kozatstva XVI-XVIII st. Kyiv: VIPOD, 1997.
Beliaieva S.A. Yuzhnorusskie zemli vo vtoroi polovine XIII-XIV vv. Kyiv: Naukova dumka, 1982.
Cherkas B. Stepovy shchyt Lytvy. Ukrainske viisko Hedymynovychiv. Kyiv: Tempora, 2011.
Davnia istoriia Ukrainy. Kyiv, 2000, vol. 3.
Ivakin H.Yu. Istorychnyi rozvytok Kyieva XIII- seredyny XVI st. Kyiv: Naukova dumka, 1996.
Kirpichnikov A.N. Voiennoe delo na Rusi v XIII-XV vv., Leningrad: Nauka, 1976.
Liapushkin I.I. Slaviane Vostochnoi Evropy nakanune obrazovaniia Drevnerusskogo gosudarstva. *Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR*. Leningrad: Nauka, 1968, no. 152.
Tolochko P.P. Vid Rusi do Ukrainy. Kyiv: Abrys, 1997.
Tolochko P.P. Vstup. *Etichna istoriia davnoi Ukrainy*. Kyiv, 2000, p. 3-5.
Yelnikov M. Zolotoordynski chasy na ukrainskykh zemliakh. Nevidoma Ukraina. Kyiv: Nash chas, 2008.